

H A Z A I T Ü K Ö R

POMOGÁTS BÉLA

Egy irodalomtörténész a politika peremén

Reformok jegyében

Magyarországon többnyire írók csinálják a (független) politikát, és aki az 1987–1988 után a nyilvánosság elé lépett szervezetek, mozgalmak és pártok életét figyelte, az tapasztalhatta, hogy jó néhány irodalomtörténész és történettudós is szerepet vállalt a magyar demokrácia új intézményeinek vezetői között. Talán azért is alakult így, mert nálunk nemcsak az íróknak kellett közéleti és nemzeti szerepet vállalniuk, hanem a szellemi hagyományokat gondozó tudományos élet képviselőinek is. Magyarországon az irodalomtörténet-írás „nemzeti tudomány”, és az irodalomtudós sem töltheti életét mindig a nyugalmas könyvtári munkába elmerülve: a nemzeti élet folytonosságáért is felelősséget kell vállalnia.

Ez a hagyomány és ez az igen korán felismert erkölcsi kötelezettség vezetett engem is annak idején a politikai élet közelségébe, már ha odavezetett, hiszen nem tartom „politikusként” magamat. Sőt, szívem szerint sohasem a közvetlen politika fórumain próbáltam szolgálni azokat az igazságokat, amelyeket a politikának is szolgálnia kellene, hanem a tudományos munkában: ennek a munkának a szakmai törvényei és erkölcsi parancsai következtében. Tapasztalatom szerint egy irodalmi tanulmánynak, mondjuk az erdélyi magyar irodalmi kultúra múltjáról vagy jelenéről, lehet akkora politikai súlya és a közgondolkodás alakulását érintő hatása, mint egy jól-rosszul felépített politikai szónoklatnak.

Bevallom, időnként kissé idegenkedem is a politikának attól a manapság mindent elborító hullámzásától, esetenként hisztériájától, amellyel szüntelenül találkozom. Különösen, ha olyanok mindent elsöprő radikalizmusával ütközöm össze, akik tegnap vagy tegnapelőtt még arra figyelmeztettek, hogy az erdélyi magyarság helyzetéről írván, úgymond, „politikai hibákat” követtek el, s a magyar „nacionalizmus” szellemét ébresztgetem. Nem vonom ki magamat a politikai életből, hiszen ma is részt veszek több politikai hangsúlyt is kapott társadalmi szervezet irányításában, mégsem hittem, már a nyolcvanas évek végének „rendszerátalakító” közéleti lázában sem, hogy életemnek – amely mindeddig, ha nem is kezdeti zökkenők nélkül, a tudományos munka berkeiben folyt – most egyszeriben el kellene kanyarodnia a politizálás közterületeire. Irodalomtörténész szeretnék maradni továbbra is; mint állampolgár és mint választó azonban hallatni akarom szavamat az ország közügyeiben, és annak csak örülök, ha a remélhetőleg megizmosodó magyar demokrácia továbbra is lehetővé teszi azt, hogy irodalomtörténészként és állampolgárként egyaránt szabadon fejthessem ki véleményemet.

A kultúra és nem a politika emberének tartom magam, éppen ezért korábban is idegenkedve tekintettem minden elsietett cselekvésre és kezdeményezésre, mindarra, ami felkelti vagy felkeltheti a szélsőséges nézeteket és a politikai erőszakot. Közép- és Kelet-Európában sajnos túlságosan nagy hagyományai vannak annak, hogy ha a poli-

tika művészete nem képes megoldani valamilyen elmérgesedett konfliktust, akkor előveszik a hatalom érveit. Magam az evolúció és a tolerancia híve vagyok, véleményem szerint a tolerancia erényét mind a kormánypárti, mind az ellenzéki erőknél gyakorolniuk kell, éppen annak érdekében, hogy a további átalakulások szervezettek, és így visszafordíthatatlanok legyenek.

Nagyon fontosnak tartom, hogy a szükséges, de talán így is mondhatom: elkerülhetetlen politikai változások mindig a józan értelem és az európai jellegű politikai kultúra jegyében menjenek végbe. Számunkra mostanában nem Kossuth lehet a példa, hanem Széchenyi, és mert szívesen idézem fel Nagy Imre alakját is, el kell mondani, hogy az ötvenhatos forradalom miniszterelnöke maga sem volt forradalmár politikus. Fokozatosságra és megfontoltságra intett a forró napokban, és csak azért vállalta a radikális politikai intézkedéseket, például a varsói szerződés felmondását, mert ellenfelei rákényszerítették erre.

Talán nem lesz meglepő, ha mindezek után kimondom: én sohasem a forradalomban hiszek, hanem abban az evolúcióban, amelyet a társadalmi és politikai reformok alapoznak meg, és amely ezeknek a reformoknak a lépcsőfokain előrehaladva éri el céljait. Reformokra szükség van a jelenben is, és én azoknak a politikai erőknél a pártján vagyok, amelyek ezeket a reformokat, a ma is nélkülözhetetlen reformfolyamatot felvállalják és előreviszik. Ezért sohasem hiszek a nagy hangú szónokoknak, az erőszakos érvelésnek, azoknak, akik ellenfeleiket, versenytársaikat oly könnyen nevezik „ellenségnek” és „hazaárulónak”. Ellenben bízom a megfontolt érvelésben, a józan tervezőmunkában és azokban, akik képesek vállalni és elvégezni a köznapok nem mindig látványos feladatait. Ezért rokonszenveztem annak idején, még a diktatórikus hatalom évtizedeiben azokkal, akik megfontoltságot tanúsítva próbálták védelmezni a nemzeti kultúra értékeit, és ápolni a „szabadság kis köreit”. És ezért csatlakoztam 1987 őszén azokhoz, akik a lakiteleki sátor alatt vetettek számot Magyarország és a magyarosság helyzetével, tennivalóival, esélyeivel.

Nemzeti liberalizmus

Előkerestem nemrég egy ki tudja, utoljára mikor kihúzott fiókból azt az 1987. novemberi Magyar Nemzetet, amelyben Pozsgay Imre először vitte (vihette) a nyilvánosság elé a több mint másfél hónappal korábban lezajlott lakiteleki eseményeket. Ennek a Tóth Gábor által készített interjúnak a keretei között jelent meg először az úgynevezett Lakiteleki Nyilatkozat, a Magyar Demokrata Fórum bejelentkezése az ország közvéleménye előtt: „A magyarság esélyeit kutató jelenlevők és felszólalók a józanság és megfontoltság jegyében igyekeztek mérlegelni a kilábalás és a kikerülhetetlen megújulás, az igazán hatékony reformok módozatait.” És a nyilatkozat zárómondataként: „Hisszük, hogy a megújulás erőinek széles körű összefogásával kijuthatunk a válságból.” Most e régi kijelentések egy pillanatra mintha visszanyernék aktualitásukat.

A lakiteleki sátor nagy terveket forraló, lelkes vendégei azóta létrehoztak egy politikai pártot, ez a párt az első szabad választások győztese lett, koalíciós partnereivel együtt kormányt alakított, útnak indította a rendszerváltás nehezen haladó folyamatát. Igaz, közben a lakiteleki „alapító atyák” alig másfélszáz fős csapata alaposan megfogyatkozott: többen az ellenzék soraiba mentek át, igen sokan pedig kiábrándultan mondtak búcsút a politikai életnek. Jöttek helyettük mások, sokkal többen, mint az eltávozottak, hogy beigazoldják az a mondás, amit Erdélyben hallottam egykoron: „Kevesen voltunk, de sokan maradtunk.”

A Magyar Demokrata Fórum, személyes tapasztalataim, sokak tapasztalatai szerint, végül is nem tudta valóra váltani a lakiteleki álmokat és elképzeléseket. Igaz, hatalomra került, országos politikát csinál, de elveszítette azt a baráti érzésektől is táplált belső szolidaritást, amely ott, az esőverte sátor alatt melengette a szíveket. És elveszítette azt a szellemiséget, amelyben eredetileg egyaránt szerepe volt az európai és a magyar értékeknek, a szabadelvűségnek és a népi gondolatnak.

Magam e két szellemi erő találkozásában kerestem a helyemet, oly módon, hogy fontos volt számomra az a szabadelvűség is, amelyet a modern Európa győzelemre vitt, és az a nemzeti identitás- és folytonosságtudat is, amely a népi írómozgalomban öltött alakot. Meggyőződésem volt, hogy magyarként kell eljutnunk, pontosabban visszatérnünk Európába, azonban Európába kell eljutnunk, még hozzá a huszadik század végének Európájába, amely nyitott társadalmat és elfogulatlan gondolkodást kíván, mert nem tud mit kezdeni azokkal a premodern ideológiákkal, amelyek a nemzeti elkötelezettséget tekintélyelvűséggel, voluntarizmussal és közveszélyes mítoszokkal kötik össze. A Fórum gondolkodásában és tevékenységében azonban ezek az ideológiák kaptak teret.

A számomra rokonszenves átfogó politikai szemléletet és gondolkodást szokták nemzeti liberalizmusnak mondani. Arra a szellemi és politikai irányzatra gondolok, amelynek értékrendje a nemzeti kultúrára, illetve az általa és benne megfogalmazott történelmi azonosságtudatra és hagyományra, valamint az európai szabadelvűség eszméire és tradíciójára épül. Ennek a nemzeti liberalizmusnak voltak klasszikus képviselői a távolabbi múltban Kossuth Lajos, Eötvös József és Deák Ferenc, a közelebbiben pedig Bibó István mellett néhány kisgazda politikus, például Kovács Béla és Nagy Ferenc. Ez a nemzeti liberalizmus jól megfért azzal a keresztény tradícióval, amelyet a távolabbi múltban Széchenyi István, a közelebbiben Giesswein Sándor és Barankovics István képviselt, de megfért a Jászi Oszkár, Rassay Károly és Csécsy Imre-féle polgári liberális hagyománnyal, a Bajcsy-Zsilinszky Endre nevével jelezhető „nemzeti radikalizmussal” és a népi írómozgalom „harmadik utas” örökségével is, mindazzal, aminek Németh László, Illyés Gyula és Kovács Imre voltak a szószólói.

Nos, miként alakult a nemzeti liberálisok útja és helyzete az elmúlt esztendőknél, a hazai politikai térkép többszörös átrendeződése során? A nemzeti liberálisok eredetileg a Magyar Demokrata Fórumban gyülekeztek, olyan történészekre, politológusokra gondolok, mint Kiss Gy. Csaba, Elek István vagy Molnár Gusztáv, sőt a magam részéről közéjük sorolnám Antall Józsefet, Jeszenszky Gézát, Katona Tamást, Kulin Ferencet és Szabó Ivánt is. Maga a Fórum is részben a nemzeti liberális eszmékkel határozta meg saját politikai arculatát, és az önmagáról rajzolt politikai portréban erős vonásokkal emelte ki a nemzeti liberális hagyományokat.

A nemzeti liberális tradícióknak ez a felvállalása és képvisellete egy hiteles konzervatív jobbközép párt megalapozását szolgálta volna, már ha a Fórum következetesen elemzi ezeket a hagyományokat, és érvényesíti a belőlük adódó követelményeket. A nemzeti liberalizmus mint ideológiai kiindulás, alkalmas lett volna arra is, hogy a legnagyobb kormányzó párt nyitottabb legyen a közép és balközép politikai mozgalmak felé, és zártabb a jobboldalon vagy kivált a szélsőjobbon elhelyezkedő csoportosulásokkal szemben. Voltak törekvések arra, hogy a nemzeti liberalizmus értékei és követelményei egyértelműbb módon teret kapjanak, így akkor, midőn a Fórum vezetése szembefordult a kisgazdapártban jelentkező jobboldali radikalizmussal, vagy később, midőn elhatárolódott saját jobboldali radikalistáitól. (Sajnos, ez az elhatárolódás túlságosan későn következett be, és akkor sem egyértelmű módon.) Ugyancsak ilyen törek-

vésnek tekinthető a Fórum úgynevezett „nemzeti liberális műhelyének” jelentkezése, ebben azonban már, sajnos, nem volt kellő erő, nagy részben amiatt, hogy a Fórum a magyar társadalom, a magyar értelmiség valóban nemzeti liberális csoportjait és képviselőit nem tudta vagy nem akarta megszólítani.

Időközben a Fórum nemzeti liberális szárnya érezhető módon meggyengült, az úgynevezett „centrum” – Bibó István, Nagy Ferenc és Kovács Béla helyett inkább Bethlen Istvánt, sőt esetenként Keresztes-Fischer Ferencet és Horthy Miklós kormányzót választva – konzervatív irányba hátrált. Kiss Gy. Csaba és mások otthagyták a pártot, Elek István viaskodásaihoz nem kapott támogatást, s végül a Fideszhez csatlakozott, Debreczeni József pedig a köztársasági elnök ellen irányuló rosszemlékű támadásai következtében elveszítette azt a lehetőségét, hogy a nemzeti liberálisok képviselőjében tárgyalóképes legyen. Sokan egyszerűen lemondtak a szabadelvű hagyományokról, talán azért, mert a kialakult politikai retorikák értelmében a liberalizmus fogalma az ellenzékiességgel azonosult. A Magyar Demokrata Fórum nemzeti liberális irányzata mindezek következtében igen nagy mértékben meggyengült, és a párt arculatáról nagyrészt letörődtek a korábban, 1989–1990 körül még kétségtelenül meglévő nemzeti liberális jegyek.

A nemzeti liberalizmus gondolköre és hagyománya mindezzel súlyos válságba került, és ma, elszigetelt értelmiségi csoportokon és szellemi műhelyeken kívül, igazából nincs olyan politikai erő, amely ezt a gondolatot és örökséget őszintén felvállalná. Sok mindennek meg kellene változnia ahhoz, hogy a nemzeti liberalizmus tábora ismét megerősödjék, és teret nyerjen, holott potenciálisan ez lehetne az egyik igazán erős tábor.

Magam két lehetőséget látok: egyrészt abban, hogy a Magyar Demokrata Fórumban újra megjelenjék és kibontakozzék a nemzeti liberális hagyomány, másrészt abban, hogy ennek a hagyománynak a folytonosságát más politikai erők vállalják fel. Így a liberális pártok, például a Fidesz a maga változóban lévő stratégiájának megfelelően, amelyet máris a nemzeti liberalizmus elvei szerint készül meghatározni, vagy a szabad-demokraták, éppen a nemzeti értékek iránt is igen fogékony Kunce Gábor előtérbe kerülése következtében. Az első lehetőséggel, vagyis az MDF „liberalizálódásával” szemben, sajnos, erős kételyeket lehetne támasztani: a Fórum ugyanis akkor, midőn megszabadult saját jobboldali radikálisaitól, nem a nemzeti liberális elvek és stílus, inkább egy konzervatív és autoritárius pragmatikus politikai tradíció irányába mozdult el. Ezért is volt végzetes, hogy a liberális hagyományokat is mindig vállaló Antall József kezéből a korai és fájdalmas halál kiütötte a vezetést. Ezért aztán lehetséges, hogy a nemzeti liberalizmus gondolkörét a jövőben a liberális pártoknak vagy a velük szimpatizáló értelmiségi köröknek kell magukra vállalniuk.

Engesztelő utazások

Az elmúlt esztendőben talán kétszer is körbejártam a Kárpát-medencét. Voltam Kolozsváron tudományos konferencián és értelmiségi találkozón, Szovátn az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem konferenciáján, Ungváron a kárpátaljai magyar kulturális egyesületek összejövetelén, Kassán a hagyományos Kazinczy- és Fábry Zoltán- napokon, Pozsonyban október 23-i emlékünnepeken, Szabadkán Kosztolányi-, Adán Szarvas Gábor- napokon, Eszéken a horvátországi magyartanárok között, a szlovéniai Lendván magyarságtudományi találkozón.

Utaztam egyedül, kisebbségi magyar vezetőkkel, a nyugati magyarság tudós képviselőivel, az Anyanyelvi Konferencia mindig áldozatos munkatársaival, magyarokkal,

akik román, szlovák, ukrán, horvát, szlovén, német, svájci útlevéllel igazolták magukat. Nem számoltam össze a megtett kilométerek hosszát, könnyen lehet, elegendő lett volna, hogy eljussak a Csendes-óceán partjára: Los Angelesbe vagy San Franciscóba. De én csak itt köröztem mind öregebb Samarámmal „Kárpát kebelében”, a hetvenöt esztendeje elszakított magyarság városai, közösségei, kulturális intézményei között.

Nem állítanám, hogy ezek az utazások mindig maradéktalan turista-örömet nyújtanak: fárasztó a hosszadalmas autóvezetés, esőben, hóban, nyári hőségben, töredezett, szétmállott erdélyi, kárpátaljai utakon. Fárasztó az állandó készenlét, hiszen a magyar–magyar párbeszéd dolgában sürgölődő utas sohasem lehet olyan önfeledt, mint egy világljáró, aki régi templomokat, kastélyokat, udvarházakat keres. Igen sok emberrel kell találkozni, előadásokat tartani, odafigyelni, felszólalni, türelmesen végighallgatni a panaszokat, amelyeknek sohasem lesz vége, hiszen minduntalan veszélybe kerül egy magyar folyóirat, eliehetetlenül egy egyesület, bezárnak egy magyar iskolát vagy óvodát. Lehet, hogy a készenlét, a türelem olykor kihagy, és az ember siettetni kényszerül a vallomást, a beszámolót.

Mégis van mindebben valami megnyugtató. Az önkéntes zarándok, aki persze nem személyes passziója vagy áldozatvállalása kedvéért utazik, hiszen egy általa fontosnak ismert és tartott ügyet: a politikai határok által egymástól elválasztott magyarság kulturális, szellemi és lelki egységének ügyét képviseli, ilyenkor békül meg mindazokkal a nyomasztó tapasztalatokkal, amelyeket idehaza: a mindinkább elvaduló politikai és szellemi életben szerez. A pártpolitikai viszályok medrében rendezett, látványnak is kínos iszapbirkózás, amely megszabja a hazai közélet most már állandósult szcénáit, kissé a háttérbe helyeződik. A hatalmi küzdelmek zaja elcsendesül, és az utazó valamilyen engesztelő közegbe kerül: ahol otthonosnak és illetékesnek érzi magát. Kolozsváron, Kassán, Ungváron, Szabadkán és Lendván értelmes és dolgos emberekkel lehet találkozni, akik elszánták magukat arra, hogy megvédelmek a kisebbségi magyarság kultúráját, ennek a kultúrának az intézményeit, és következetes, józan munkával fáradoznak az önvédő és önépítő nemzeti stratégiák érvényesítésén. Éppen ezért számít súlyos vétkeknek az, hogy akadnak budapesti politikusok, akik a hazai pártküzdelmeket megpróbálják átvinni a kisebbségi életbe.

Korábban is igen sok magyar író, művész, tanárt és lelkészt ismertem az elszakított területeken. Első könyvem az Erdélyi Helikont szerkesztő Kuncz Aladárról negyedszázada látott napvilágot, és ugyancsak negyedszázada jártam be először Erdély földjét, Kolozsvár és Brassó között. Számtalan barátot szereztem, közöttük olyanokat, akikkel a szakmai együttműködésen és a személyes rokonszenven kívül összekötnek a magyar kultúra védelmének és gondozásának közösen vállalt stratégiai és mozgalmi feladatai is – az anyanyelvi mozgalom, amelynek gyakorlati tevékenységében valamilyen részt veszünk. Az elmúlt egy-két esztendőben aztán, mióta ennek az anyanyelvi mozgalomnak az intézménye: az Anyanyelvi Konferencia a kisebbségi létbe taszított magyarság kulturális támogatásában jelölte meg stratégiai feladatát, szinte hihetetlen mértékben kibővült kárpát-medencei magyar ismeretségi köröm.

Volt alkalmam arra is, hogy ismeretséget kössék nem magyar írókkal, tudósokkal. Kolozsváron például egy román professzorral, aki társaságot alapított azzal a céllal, hogy enyhítse a városban kialakult, de inkább így mondanám: elszánt és ravasz politikai manipulációk által kialakított magyar–román etnikai feszültségeket. De ismeretségbe kerültem kárpátaljai ukrán és ruszin tudósokkal, szlovák írókkal, erdélyi német

értelmiségekkel is. Mindenütt tapasztaltam, hogy a párbeszédnek, a szóértés készségének jövője van, és a népe történelmi igazságait higgadt módon előadó magyar nemcsak hallgatókra, hanem bizonyos rokonszenvre is talál.

Engesztelő utazások ezek a Kárpát-medencében tett körutak. Most is jóleső emlékek futnak át az elmémen és a szívemen: egy kolozsvári beszélgetés magyar írókkal a helyi íróársaság klubjában, egy galántai vacsora baráti asztalnál a Csemadok ottani vezetőivel, egy találkozó a kárpátaljai Visken a magyar iskola növendékeivel. Vagy csupán csendes beszélgetés a messzi városok felé rohanó kocsiban útitársaimmal arról, hogy miként lehetne egy gyermektáborral, egy gyermeklappal elérni azt, hogy a nehezen visszazserzett magyar iskolákat ismét élet töltse meg.

Karácsonykor írom ezeket a sorokat, és valóban karácsonykor szükség van a kiengesztelődsre. Mindannyiunkat értek méltatlan sérelmek, szereztünk fájdalmas sebeket a hazai közélet harcaiban. Hogy békült lélekkel gyűjtsuk meg az adventi koszorún a gyertyákat, s majd járuljunk a betlehemi Kisded elé, szívesen idézem fel a kárpát-medencei körutazások engesztelő emlékeit. Lélekben magammal viszem kolozsvári, kassai, pozsonyi, ungvári, szabadkai barátaimat is. Bárha hozna számukra a közeli jövő biztosabb békét, engesztelő szeretetet.

Kései utóirat

A választások első fordulójának másnapján írom ezeket a sorokat: arról, hogy a már ismert eredmények birtokában miként kell(ene) átgondolnom mindazt, amit korábban megfogalmaztam. Vagyis milyen tanulságokra jutottam el. Nos, igazából nem leptek meg a választások eredményei. Azt, hogy a kormánykoalíció elveszítette népszerűségét és hitelét, már régen tudtam, és erről éppen eleget beszéltem is a napisajtóban (ilyen irányú tapasztalataimról és felismeréseimről éppen mostanában, *A negyedik esztendő* címmel egy könyvem is megjelenik, ennek lesz utószava az előbbieket során olvasható nyilvános töprengés arról, hogy mit is keresett egy irodalomtörténész „a politika peremén”). Csupán a hatalom büvöletében és önnön küldetésstudatuktól megzavartan élő emberek hitték el önmaguknak, hogy a kormányzati szerep annyi tehetetlenség és baklövés után is megtartható. A választásokat ugyanis lényegében nem az ellenzék, az MSZP és az SZDSZ nyerte meg, hanem a kormánykoalíció veszítette el, és pedig nemcsak a valóban igen nehéz gazdasági helyzet szorításában, hanem saját hibái és mulasztásai következtében is.

Az eredményeket így szinte borítékolni lehetett már az év eleje óta, ami azt is bizonyítja, hogy a közvélemény-kutatások folyamatos jelzéseit kár volt figyelmen kívül hagyni és „idegen” praktikáknak, tulajdonképpen a „New York–Tel Aviv-tengely” mentén felsorakozott összeesküvés mesterkedéseinek minősíteni. Meglepetésekkel, legalábbis számomra, mindazonáltal szolgáltak az eredmények. Így az MSZP ilyen arányú győzelmére nem, inkább nagyjából harminc százalék körüli eredményre számítottam – a valóságos eredménybe bizonyára belejátszott a koalíciós pártok választási propagandája is, amely nemcsak tisztességtelen volt, hanem buta is, legalábbis a rádióban és a televízióban, és természetesen visszafelé sült el, bumerángxként hatott. Számomra meglepetés, mégpedig fájdalmas meglepetés volt a Fidesz sikertelensége, noha látni lehetett, hogy a fiatal demokraták önvészélyes választási stratégiát találtak a maguk számára, amidőn túlságosan szélesre nyitották a kaput a kormánykoalíció előtt. Ezt a koalíciót ugyanis a választópolgárok mindenképpen le akarták váltani. Máskülönben nem ért igazi meglepetés, minthogy a „kispártok” sikerére magam sem számítottam, és annak

tulajdonképpen örülök, hogy a szélsőséges erőknek nem sikerült országgyűlési képviselőnek jutniuk, a Torgyán-féle kiszagdapárt pedig sohasem lehet egy európai baloldal vagy balközép hatékony ellenfele.

Most tehát arról kellene gondolkodni, hogy merre tovább; és mi lenne az ország számára (legalábbis én szerintem) a helyes út. Csupán néhány elvet vagy követelményt próbálok megjelölni.

1. Véleményem szerint jobb lenne egy szociál-liberális koalíció, mint egy egy színű baloldali kormány. Már csak azért is, mert egy ilyen koalíció az érdekek szélesebb körét tudná képviselni, és határozottabb választópolgári támogatást kapna. Következésképp kevésbé lenne kiszolgáltatva a közeljövő szociális megrázkódtatásainak, a gazdasági gondok ugyanis ittmaradtak az elmúlt negyven és az elmúlt négy esztendő után. Márpedig nem szolgálná az ország és a magyar demokrácia stabilitását az, ha egy két év múlva megrendülnének a kormányzás politikai és bizalmi alapjai.

2. Mindenképpen törekedni kell arra, hogy a kormányzás, a kormánytisztviselők kiválasztása és működése a leszigorúbban megfeleljen a „köztársasági erkölcs” követelményeinek. A most megbukott konzervatív koalíció ugyanis részben a közmorál területén vesztett csatát, az alig titkolt korrupciók, a nepotizmus, a közvagyon elherdálása következtében. Ha a most felálló kormányzat meg akar felelni a választópolgárok bizalmának és meg akarja őrizni hitelét, mindenképp a legszigorúbb politikai morált kell érvényre juttatnia.

3. Nem szabad feladni azt a stratégiát, amely a Kárpát-medencében élő magyarság, illetve az egész magyarság kulturális és szellemi egységének jegyében jött létre. Egyébként nem pusztán a korábbi kormány kezdeményezésére, hiszen a független magyar értelmiség mindig is ennek a stratégiának a jegyében gondolkodott, és voltak ennek a stratégiának hívei és képviselői jócskán a szocialisták és a liberálisok táborában is. Vagyis képviselni és támogatni kell a magyar kultúra folytonosságát, segíteni kell a határon túl élő magyarok önkormányzati, gazdasági, politikai és kulturális törekvéseit, és ezzel együtt természetesen építeni kell a közép-európai összefogást, és el kell vezetni Magyarországot a nyugat-európai nemzetek közösségébe.

4. A kommunista korszak után megtartott két szabad magyar választás (és az elmúlt négyesztendő konzervatív kormányzás) legfontosabb tanulsága azonban talán abban van, hogy erősíteni kell a magyar „civil társadalmat”: a társadalom önállóságát, önszerveződését, azt, hogy a különféle egyházi, társadalmi és kulturális intézmények és szervezetek megfelelő autonómia és működési lehetőségek birtokában vállalhassanak felelősséget az ország felemelkedéséért, és tehessenek eleget történelmi küldetésüknek a magyar demokrácia létrehozásában. A politika az elmúlt negyven és az elmúlt négy esztendőben ugyanis túlságosan beleszólt a magyar társadalom életébe, sőt a maga képére akarta ezt a társadalmat formálni. Itt volna az ideje, hogy bölcs belátással minél nagyobb teret engedjen a „civil társadalomnak” és a szerveződő kisebb-nagyobb közösségek önkormányzatának. Mindennek fontosságát és ésszerűségét éppen a demokratikus szocializmus és a szabadelvűség híveinek kellene elsősorban belátniuk.

Végezetül: engem nem rémítettek meg a választások eredményei, és elutasítom azokat a hisztérikus jóslatokat, amelyek a diktatúra visszatérését és a keletre csúszást hirdetik. Meggyőződésem szerint a magyar demokrácia nemcsak fennmarad, hanem meg is erősödik. A társadalomnak ez az óhaja, és az új kormányzatnak ezt az óhajt kell képviselnie.